

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Р. І. Кондратьєв*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДМЕТ НАУКИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Перш ніж перейти до викладення матеріалу про філософію права і про предмет цієї науки, слід дуже коротко сказати, що ми взагалі розуміємо під терміном “право”.

Сьогодні в теоретико-філософській літературі склався неоднозначний підхід до визначення цього поняття. Серед багатьох поглядів можна виділити два основних. Одні науковці є прихильниками традиційного, так званого позитивного (писаного) права. Інші під терміном “право” розуміють природне право, яке не залежить від волевиявлення людей (держави).

Відповідно існують різні правові школи і неоднакові правові системи.

В наш час і на Заході, і в Україні відкидається матеріалістичне (марксистсько-ленінське) поняття права, яке однозначно трактувалось як воля економічно пануючого класу.

Натомість, все частіше говорять про так зване “інтегральне праворозуміння”, яке, як правильно зауважує П. М. Рабінович, є “довільним перемішуванням декількох, зазвичай добре відомих теорій, концепцій, поглядів”. Вочевидь напрошується питання про наявність певного концептуально-змістовного ядра в рамках цієї інтеграції.

Поставивши це питання, П. М. Рабінович слушно пропонує вважати таким ядром соціальну сутність правових систем, здатність такої системи задовільняти основні потреби та інтереси індивідів, їх спільнот і об'єднань¹. З цим безумовно слід погодитися, тим більше, що сьогодні нео-ліберали все частіше говорять про друге покоління прав людини, а саме прав соціально-економічних.

Визначити предмет будь-якої науки про суспільство — це окреслити коло тих суспільних процесів (явищ), дослідження яких дозволяє розкрити нові або поглибити існуючі знання про основні закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування.

Історія вчень про філософію права не дає однозначної відповіді на питання про те, що є предметом цієї науки. Більшість вчених сходяться на тому, що філософія права — самостійна галузь теоретичного знання і її предмет не вичерпується жодною філософською чи юридичною дисципліною.

Історично філософія права виникла в межах загальної філософії як науки, яка дає нам найбільш загальні уявлення про світ. Ще античні мислителі

© Кондратьєв Р. І., 2008

* перший проректор Хмельницького університету управління та права, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

¹ Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посібник / Під ред. П. М. Рабіновича. — Львів, 2005. — С. 23.

обговорювали питання співвідношення права і справедливості, права і закону, права і сили. Вони, власне, складали предмет філософії права в її зародковому стані.

В епоху Просвітництва виникла перша самостійна філософсько-правова наука — теорія природного права. Ця теорія і в наш час поділяється деякими відомими теоретиками права. Так, наприклад, С. С. Алексєєв пише, що відправною ланкою філософії права є природне право і що філософське бачення правових явищ — це і є їх розгляд під кутом зору природного права².

Іншої точки зору дотримується Ю. В. Тихонравов. Предметом філософії права, на його думку, є зміст права, тобто питання про те, внаслідок яких універсальних причин і заради яких універсальних цілей людина встановлює право³. Тут, як бачимо, право розглядається як волевстановлене, а не природне.

У питанні про предмет філософії права близьким до теорії природного права був І. Кант. Він пов'язував право із загальним, необхідним призначенням людини і вважав, що філософія права повинна досліджувати умови, за яких свавілля однієї людини можна узгодити із свавіллям іншої відповідно до загальних законів природи.

Один із найвідоміших дослідників філософії права російський вчений-юрист В. С. Нерсесянц визначає предмет науки філософії права як проблему розмежування і співвідношення права і закону. Постановка проблеми не нова: знову певне протиставлення права і закону.

Разом з тим, з цим визначенням можна погодитись при наявності визнання трьох умов. По-перше, природне право — це не більше, ніж форма правосвідомості, це уявлення людей про те, яким має бути законодавство з точки зору свободи, рівності і справедливості. Важко переоцінити такі уявлення і погляди при підготовці проектів законів і в процесі їх прийняття. В цьому соціальна цінність вчення про природне право.

По-друге (що випливає з першого), слід рішуче відкинути твердження окремих вчених, ніби-то природне право само по собі, без визнання його державою в законодавчих актах може виступати в якості безпосереднього регулятора суспільних відносин.

По-третє, акцент у цьому визначенні слід робити не на розмежуванні права і закону, а на їх співвідношенні і взаємодії, що особливо проявляється в законотворчій і правотворчій роботі, яку сьогодні взагалі не можна собі уявити без використання цих двох складових.

В теоретико-філософській літературі є й інші визначення предмету філософії права. Тут дійсно спостерігається, за влучним висловом П. Д. Біленчука, “предметний калейдоскоп”.

Так, П. М. Рабінович, визначаючи предмет науки філософії права, формулює його як вивчення найзагальніших об'єктивних закономірностей виникнення, функціонування і розвитку того явища, яке відображається поняттям “право”⁴.

Це визначення предмета філософії права майже співпадає з предметом науки теорії права з тією різницею, що теорія права досліджує лише загальні закономірності зародження і функціонування права, а не найзагальніші.

Звичайно, найбільш широке узагальнення (абстрагування) наукових досліджень — це особливість такої науки як філософія.

Проте твердження в цій роботі, що філософія права досліджує не тільки суспільні, але й природні явища⁵ видається більш, ніж сумнівним, бо, як відомо, природа взагалі нічого не знає про право.

² Алексєєв С. С. Философия права. — М.: Норма, 1998. — С. 16, 17.

³ Тихонравов Ю. В. Основы философии права. — М., 1997. — С. 46.

⁴ Философия права: проблемы та підходи: Навч. посібник / За заг. ред. П. М. Рабіновича. — Львів, 2005. — С. 13.

⁵ Там само.

На наш погляд, відмежування предмета дослідження філософії права і теорії права лише за критерієм ступеня абстрагування не дає чіткої відповіді на поставлене питання.

Різницю між теорією держави та права і філософією права М. Н. Марченко вбачає в тому, що перша займається дослідженням загальних закономірностей розвитку держави і права, тоді як філософія права має справу в основному з процесом пізнання і пояснення сутності правової матерії⁶.

Ю. А. Керімов характеризує філософію права як опрацювання логіки, діалектики і теорії пізнання правового буття⁷.

Торкається питання про розмежування предмета філософії права і теорії права О. Е. Лейст. На його думку, філософія права якісно відрізняється від загальної теорії права не тільки більш високим рівнем абстрактності, але й виходом за межі юридичної проблематики.

Якщо теорія права узагальнює висновки галузевих юридичних наук в межах своїх основних категорій — норми права і правовідносини, то філософія права, залучаючи для вивчення права поняття і категорії соціології, психології, політекономії, культурології та інших наук, намагається знайти місце права в суспільстві, в суспільній свідомості, в історії цивілізації, в загальній історії людства⁸.

По проблемі, яка обговорюється, окремо слід сказати про визначення предмета філософії права Гегелем, а також послідовниками його вчення в сучасній літературі по теорії і філософії права. Філософія права, як і філософія взагалі, — відмічав Гегель, — “займається ідеями”. Філософська наука про право має своїм предметом ідею права — поняття права і його здійснення⁹.

Погляди Гегеля поділяються і конкретизуються, зокрема, в роботах С. С. Алексєєва і Л. В. Петрової. Так, в роботі “Філософія права” С. С. Алексєєв зазначає, що висновки і положення філософії права є обґрунтуванням центральних правових ідей, які стають при певних умовах (автор має на увазі критичні ситуації соціально-політичного характеру. — Р. К.) безпосередньо регламентуючою силою¹⁰.

Нагадаємо, що С. С. Алексєєв вихідним положенням філософії права вважає вчення про природне право. У зв’язку з цим, пропозиція в критичних соціально-економічних ситуаціях керуватися не Конституцією і законами, а заснованими на природному праві правовими ідеями як силою, критично оцінена вченими-правниками, зокрема академіком В. Н. Кудрявцевим.

По суті, аналогічних поглядів дотримується і Л. В. Петрова, стверджуючи, що філософія права виявляє в юридичних явищах, які змінюються, вічну ідею права, котра розкривається розумом людини. “Той чи інший лад, який утверджується в державі та суспільстві, — пише вона, — може кваліфікуватися юристом у значенні правового лише за умови розгляду його з точки зору підкронення устрою головній ідеї права, тобто ідеї правильного”¹¹.

В рамках цієї ідеї Л. В. Петрова звужує поняття предмета філософії права і визначає його як *проблему легітимації держави і права*, посилаючись при цьому на сучасну західноєвропейську і американську філософську доктрину¹². Обґрутовуючи свою думку, вона зазначає, що в роботах майже всіх визначних філософів (від Платона до Арістотеля і від Канта до Гегеля) і філософів-юристів центральне місце посідала проблема обмеження повноважень держави, що мала за мету легітимацію та обмеження законів.

⁶ Проблемы теории государства и права: Учебн. пособ. / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Юность, 2001. — С. 37.

⁷ Керимов Ю. А. Предмет философии права // Государство и право. — 1994. — № 7.

⁸ Лейст О. Э. Сущность права. — М.: Зерцало, 2002. — С. 7.

⁹ Гегель. Философия права. — М., 1990. — С. 59.

¹⁰ Алексеев С. С. Указ. работа. — С. 51.

¹¹ Петрова Л. В. Нариси з сучасної західної філософії права: Навч. посібник. — Харків, 1997. — С. 7.

¹² Там само. — С. 5.

Слід нагадати, що легітимувати що-небудь — означає засвідчити його або довести його законність і обґрунтованість. То ж яка держава і яке право можна назвати законними (легітимними)? І ось тут ми бачимо Л. В. Петрову як послідовну і переконливу прихильницю природно-правової ідеї. Спираючись на роботи західних філософів права, вона стверджує, що легітимація спирається на допозитивні норми (тобто ті, що існували до писаного права) і надпозитивні (норми, що існують незалежно від писаного права)¹³.

В цій роботі констатується, що західне вчення про право, що ґрунтується на філософському його усвідомленні, істотно відрізняється від вітчизняної теорії права попередніх десятиріч і продовжує відрізнятися сьогодні. Критикує Л. В. Петрова положення вітчизняної науки, за яким будь-який порядок, скільки б він не суперечив ідеї права, вважається правовим, додаючи при цьому, що сукупність правил поведінки, які діють у суспільстві, самі по собі ще не є правом.

Такі висновки належить серйозно аргументувати, а цього в роботі немає. Виникає питання, хто уповноважений вирішити, відповідає ідеї права існуючий правопорядок в країні чи ні? Крім того, чому правила поведінки, існуючі в суспільстві, якщо вони прийняті парламентом відповідно до вимог Конституції, ще не є правом? Адже депутати представляють інтереси і волю населення! Якщо Л. В. Петрова мала на увазі тоталітарні держави, то про це слід було б прямо сказати.

Слід категорично заперечити, що в країні демократичній і правовій, при наявності вільних і прозорих виборів вищих органів влади, “вищим критерієм” легітимності держави і права залишаються до- і надпозитивні правничі принципи. А судді хто?

Якщо пригадати, що предметом філософії права є не тільки ідея права, але і її здійснення, то виникає ще одне питання практичного плану, пов’язаного із правозастосуванням. Виходить, що судді, відправляючи правосуддя, можуть керуватися (якщо є сумнів в легітимності права) не законом, а ідеєю права, при чому не тільки при вирішенні конкретних справ, але й в оцінці основ суспільного ладу.

Л. В. Петрову серйозно непокоїть стан правової і філософської думки. Вона задає питання: чи існує зараз в нашому суспільстві філософська критика законів держави? Чи є філософсько-правові розробки легітимності та обмеження держави? Відповідь, — пише автор, — скоріше негативна, ніж позитивна. Основною причиною, на її думку, є те, що вітчизняна юриспруденція позбавлена надпозитивних “вищих критеріїв” оцінки чинного законодавства держави і це може призвести (якщо вже не призвело) до характерного для неправових держав верховенства політики над правом¹⁴.

Як бачимо, теорія природного права, якщо нею надмірно захоплюватись і не критично оцінювати конкретну державно-політичну і правову ситуацію в країні, веде до сумнівних, більше того, помилкових теоретичних висновків.

Одним із доказів цього є визначення предмета науки філософії права, яке наведене в навчальному посібнику “Філософія права” під редакцією М. В. Костицького. Предмет філософії права, — сказано в цій роботі, — складають багато проблем, але основною з них є проблема співвідношення права як основного засобу саморегуляції суспільства із законом¹⁵.

Закон тут протиставляється праву, при чому, власне, саме право, на думку авторів, а не законодавство виступає регулятором суспільних відносин, останні ж наділені такою ознакою, як саморегуляція. Яким чином право, яке не закріплено в нормах законодавства, може виступати “основним засобом

¹³ Там само. — С. 6.

¹⁴ Там само. — С. 9.

¹⁵ Філософія права: Навч. посіб. / Під ред. М. В. Костицького. — К., 2000. — С. 27.

саморегуляції суспільства”, — автори не пояснюють. Очевидно, це і не можна пояснити, залишаючись на позиціях природно-правової теорії.

В цьому навчальному посібнику, на наш погляд, помилковим також є твердження про те, що філософія не повинна залежати від політики, практичних цілей¹⁶. Принаймні, теорія права і держави, яка за своїм предметом близько співпадає з філософією права, історично це спростовує. Наприклад, відомо, що теорія розподілу влад Ш. Монтеск'є мала однозначно політичну і практичну ціль: прихід буржуазії у феодальній державі до політичної влади. Пруська монархія у Гегеля розглядається як взірць демократії і посилення могутності держави. Утворення держави як результат суспільного договору (Ж.-Ж. Руссо та інші), мало однозначну політичну ціль — легітимацію держави.

Предметний “калейдоскоп” щодо визначення предмета філософії права не позбавляє автора обов’язку висловити і свою особисту думку з цього питання.

Аналіз літературних джерел, присвячених філософії і теорії права, навчально-методичних матеріалів у вищих навчальних закладах з цієї проблеми дозволяє автору приєднатись до думки вчених, які вважають, що в умовах сьогодення найбільш актуальним є дослідження і вивчення філософії права, предметом якої виступає розмежування і взаємодія права і закону.

На користь цієї точки зору слугує, насамперед, одне з таких міркувань. Оскільки закони і підзаконні нормативно-правові акти в будь-якій демократичній державі підлягають точному і неухильному виконанню, що обумовлює їх ефективність, надзвичайно важливо закласти в них (вже на рівні законопроектної роботи) ті природно-правові начала (ідеї), з якими у людей пов’язані уявлення про свободу, рівність і справедливість.

Це забезпечить стабільність і законність у суспільстві і, як результат, сприятиме успішному виконанню планів економічного і соціального розвитку країни.

На завершення, маючи на увазі значний вплив західних філософсько-правових теорій на вітчизняне правознавство, слід приєднатись до тих вчених, які заперечують проти механічного перенесення цих теорій і вчень на пострадянський ґрунт без врахування історичних і соціально-культурних особливостей розвитку країн колишнього Радянського Союзу.

В російській юридичній літературі, наприклад, піддаються критиці представники нової генерації російських вчених політологів і юристів, які добре володіють європейськими мовами і мають можливість безпосередньо вивчати західну політичну і юридичну літературу з першоджерел.

Однак при цьому, зазначає Е. Б. Хохлов, такі вчені у своїй творчості є постачальниками нових юридичних химер, коли проблематика, стиль мислення, а інколи й термінологія, які характерні для іншої правової культури, мало чи не калькуються і переносяться на ґрунт вітчизняного праозознавства.

Як наслідок, народжується фантазмагорична картина, що не має жодного відношення до реальності, а пропозиції, що формулюються по вдосконаленню існуючої дійсності, у більшості неприйнятні, або наївні¹⁷.

Видається нам, українським правникам, варто прислухатись до цієї критики.

¹⁶ Там само. — С. 29.

¹⁷ Хохлов Е. Б. Юридические химеры как проблемы российской правовой науки // Правоведение. — 2004. — № 1. — С. 14.